

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महत्वपूर्ण घटनांचा अभ्यास	अनिल तानाजी जाधव	१-३
२	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे योगदान	आशा कांतीलाल राठोड	४-६
३	हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि महिलांचे व अज्ञात वीरांचे योगदान	धम्मपाल सुभाष जाधव	७-११
४	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात दिगंबरराव बिट्टू यांचे योगदान	डॉ. संजय काळे	१२-१५
५	१८५७ च्या स्वतंत्रता उठावात महाराष्ट्रातील भिल्ल समाजाचे योगदान	गावित ललिता विनोद	१६-१८
६	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील राणीसावरगाव परिसराचे योगदान	प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने	१९-२२
७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामधील महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे योगदान	प्रा. किशोर नारायण काळुशे	२३-२७
८	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे आदर्श प्रतिसंस्कार	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	२८-३३
९	महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती-जमातींचा जीवन संघर्ष एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. राजू जगन्नाथ लोखंडे	३४-३७
१०	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राच्या अवंतिकाबाई गोखले यांचे योगदान	अर्चना राजेंद्र गायकवाड	३८-४१
११	हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम: आर्य समाज प्रबोधनाची भूमिका	प्रा. महेंद्र प. देशपांडे	४२-४६
१२	व्यर्थ न्न हो बलिदान?	प्रा. गौतम गायकवाड	४७-५१
१३	खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम	प्रा. भिरूड (रश्मी) सरला प्रा. गणपत गट्टी	५२-६१
१४	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील पुणे जिल्ह्याचे योगदान	प्रा. संतोष पंढरीनाथ कारभारी	६२-६६
१५	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान	डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले	६७-७३
१६	हैद्राबाद स्वतंत्र संग्रामातील महत्वपूर्ण घटनांचा अभ्यास	प्रा. शैलेश कुशेंद्र भालेराव	७४-७८
१७	संयुक्त महाराष्ट्रात चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग (सन १९४६-१९६०)	प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	७९-८३
१८	स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचा सहभाग - एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	डॉ. बाबासाहेब शेष	८४-८९
१९	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. रमेश सोनवळकर	९०-९०९
२०	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान - अनुसयाबाई काळे आणि काशीबाई कानिटकर	ऐश्वर्या उमाकांत ठेंगे	१०२-१०५

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती-जमातींचा जीवन संघर्ष एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. राजूजगन्नाथ लोखंडे.

डि. पी. भोसले कॉलेज कोरेगाव.

प्रस्तावना:-

कालखंडापासून भारतीय समाज व्यवस्था अनेक जाती जमाती, धर्मव्यवस्था, वर्ण व्यवस्था व संप्रदाय यामध्ये विभागला गेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेल्या संविधानानुसार भारतीय समाज एकसंघ स्वातंत्र्य समता व बंधुत्व यांनी एक संघ होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवी वर्ष सुरू असले तरी तसे आज आपणास पाहावयास मिळत नाही म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आपल्या समाजातील एक वर्ग जीवन संघर्ष व यातनामय जीवन जगत असताना त्यांच्याविषयी ऐतिहासिक माहिती लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रमुख उद्दिष्टे:-

- १) भटक्या विमुक्त जाती जमाती कडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन
- २) भटक्या विमुक्त जाती जमाती यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
- ३) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या पारंपारिक जीवन निर्वाह साधनांचा हास.
- ४) भटक्या व विमुक्त जाती जमातींची सामाजिक व आर्थिक स्थिती.
- ५) भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या समस्या

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील भटक्या व विमुक्त जाती जमातींच्या सामाजिक आर्थिक प्रश्न व समस्या आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मानांकनानुसार या मानवाच्या प्रमुख गरजा आहेत. अन्न, वस्त्रनिवास, शिक्षण, बेरोजगारी, नागरिकत्व या मूलभूत गरजा पासून हा समाज आजही वंचित आहे. किमान या गरजा नैसर्गिक गरज हवा आणि पाणी यापासून हा समाज उपेक्षित आहे. भारतात 15 कोटी या जमातींची लोकसंख्या आहे हे तर महाराष्ट्रामध्ये तीन ते चार कोटी लोकसंख्या असल्याची "इंदाते कमिशन व रेणके आयोगाच्या अहवालानुसार माहिती मिळते" १ भटक्या विमुक्त जाती जमात इस. १८७१ चा गुन्हेगारी कायद्यातील यादीनुसार १९८ इतकी जमातींची संख्या आहे. २ गुन्हेगारी कायद्यानुसार या जमातींना भारतीय समाज व्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित ठेवण्यात आले तसेच स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ही त्यांच्या जीवनामध्ये पाहिजेतसे परिवर्तन घडून आले नाही.

भारतीय सामाजिक रचनेनुसार काही जाती व जमाती या गुन्हेगारी स्वरूपाच्या समजल्या जात होत्या म्हणून कोठेही चोरी झाली दरोडा पडला तर त्यासाठी प्रामुख्याने बेरड रामोशी पारधी कंजारभाट इत्यादीसारख्या जाती-जमातींना जबाबदार धरले जात असे.३ अशा प्रकारच्या गुन्हासाठी भारतीय उच्चवर्णीय व ब्रिटिश सरकार यांनी 1971 मध्ये गुन्हेगार यादी तयार केली व त्यामध्ये या जाती-जमातींना गुन्हा कबूल केल्यानंतर गुन्हेगार समजण्यात आले.मात्र स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात 31 ऑगस्ट 1952 मध्ये गुन्हेगारी कायदा भारत सरकारने रद्द केला व नंतर गुन्हाची चौकशी केल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला अटक करता येणार नाही असा कायदा करता करण्यात आला त्यामुळे गुन्हेगार जमातींची मुक्तता झाली म्हणून त्यांना विमुक्त असे संबोधले जाते ४ भटक्या जमाती व विमुक्त जमाती यामधील महत्त्वाचा फरक म्हणजे यांची सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थिती बऱ्यापैकी समान आहे.परंतु भटक्या जमातींना अठराशे 71 च्या गुन्हेगारी जाती-जमातीच्या कायद्यात समाविष्ट करण्यात आले नव्हते.याजमाती भटकंतीचे जीवन जगतात कायमस्वरूपी राहण्याचे वास्तव्य एकमेव ठिकाण असते म्हणून त्यांना भटक्या जमाती असे म्हटले जाते.५रामनाथ चव्हाण यांनी केलेल्या संशोधनानुसार या भटक्या विमुक्त जाती जमाती यांची संख्या भारतामध्ये जवळपास 313 जमाती असून महाराष्ट्रामध्ये यातील प्रमुख बेचाळीस जमाती आहेत .६याची वर्गवारी महाराष्ट्र शासनाने विमुक्त व भटक्या जमाती चे चार भागात वर्गीकरण केले आहे१ विमुक्त जाती अ) या वर्गामध्ये 14 जाती व जमाती चा समावेश आहे२ब) या वर्गामध्ये 78 जमातीचा समावेश करण्यात आलेला आहे.३क) या वर्गामध्ये केवळ धनगर जमातीचा समावेश करण्यात आलेला आहे ४ड) यामध्ये प्रामुख्याने तत्सम जमातीचा समावेश करण्यात आलेला आहे.७भारतीय स्वातंत्र्य उत्तर कालखंडातील सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त मानवी समाजाच्यापरिस्थितीचेवर्तमान काळातीलविवेचन करता येईल.सामाजिक सांस्कृतिक भावनिक शारीरिक समस्या त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणावर अवलंबून असतात. मानवी मन हे भौतिकअसल्यामुळे सभोवतालच्या वातावरणाचा हा त्यांच्या जीवनावर होत असतो.केन्सचा मागणी सिद्धांत आहे त्यामध्ये म्हणतात की"मागणीही किमतीवर अवलंबून नसून आपला शेजारी काय खरेदी करतो यावर अवलंबून असते".८ म्हणजेच या जाती जमातीचे जाती-जमातीच्या वास्तव्याचे ठिकाण वास्तव्याचे ठिकाण सभोवतालची भौतिक परिस्थिती व सोयी सुविधा यानुसार असलेली दिसून येते हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

महाराष्ट्रातील तीन चतुर्थांश पेशा देखील जास्त लोकसंख्या ही खेड्यात राहते.गावाच्या मध्यभागी सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या सदन व सवर्ण समाज ज्याला गावाचा बडा बोडखा असे म्हटले जाते त्यानंतर त्याला लागून इतर बारा बलुतेदार त्यांच्या गरजा भागवाव्यात म्हणून सुतार लोहार कुमार तेली माळी साळी कोष्टी वगैरिसारख्या जाती राहतात.९नंतर थोडे अंतर सोडून पूर्वीच्या काळातील शूद्र अतिशूद्र आसा मागासवर्गीय समाज राहतो त्यांना वाडा असेच समजले जाते त्यानंतर बरेच अंतर सोडून त्यानंतर बरेच अंतर सोडून गावकुसाबाहेर जातीमध्ये अनिश्चित काळासाठी राहणारा समाज म्हणजेच भटक्या व विमुक्त जाती जमाती होत.१०गावातील लोकगावकुसाबाहेर स्मशानभूमी केर कचरा टाकण्याची जागा, गटार व्यवस्था,गाइचेकुरण या ठिकाणी मोकळ्या जागेत

या भटक्या जाती जमाती तीन दगडाची चूल व पाल ठोकुन वास्तव्य करतात.स्त्रियांना उदरनिर्वाहासाठी पाणी अन्न यासाठी भटकंती करावी लागते तसेच या स्त्रियांना असुरक्षित जीवनाची समस्या भयावह आहे.

प्रामुख्याने या जाती-जमातीची निवासस्थान (पाल)हीगावकुसाबाहेर नदी ओढेस्पशानभूमी नजीक असते.पावसाळा व हिवाळा या काळात पाण्याचे साधन नदी हेचअसते. ग्रामीण भागात पालअसल्यास उन्हाळ्याचे दिवसात पाण्याचे दुर्भिक्ष असते. आजूबाजूच्या जवळ पास नदी नाल्यातील डोह झरे काही काळापर्यंत पाणी असते परंतु नंतर आजूबाजूच्या मळ्यातील विहिरीवर शेतकऱ्यांचे जवळ गयावया करून काकुळतीने पाण्याचे अर्जनकरावे लागते. पिण्याचे पाणी स्वच्छ व पुरेसे न मिळाल्यामुळे या समाजात लहान मुले व स्त्रियांची आरोग्य धोक्यात येत आहे.११ तसेच या समाजातील जाती-जमातींना उदरनिर्वाहासाठी औषध,सुया ,कात, लाख, व इतर काय वस्तू स्त्रियांना डोक्यावर घेऊन खेडोपाडी फिरावे लागते त्यातून मिळणाऱ्या मोबाईल आतून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह केला जातो.काही जमाती मनोरंजनाचे खेळ उदाहरणार्थ डोंबारी दोरी वरचा खेळ लहान मुलाकडून करून घेतात.माकड अस्वलांचा खेळ तसेच महाभारतातील काही नाट्य व रामायणातील काही नाट्य सादर केले जातात व त्या मधून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या मोबदल्यावर उदरनिर्वाह केला जातो तसेच दशावतारी खेळ,चित्रकथी,वासुदेव आला,भिकारी,गाडी लोहार,धिसाडी या जमाती काबाडकष्ट करून उदरनिर्वाह चालवतात तर काही जमातीत तील स्त्रिया प्रियानाच गाणे (तमाशा) यावरती उदरनिर्वाह केला जातो अशाप्रकारे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भटक्या विमुक्त जाती-जमातींचा जीवन संघर्ष अमृतमहोत्सवी कालखंडातही सुरू आहे. १२ भटक्या विमुक्त जाती जमाती च्या प्रमुख समस्या या स्त्री जीवन व स्त्री जीवनावर लादलेली बंधने जातपंचायती मार्फत येणारे निबंध व त्यांच्या शैक्षणिक समस्या या आहेत..स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारत सरकारनेइदातेकमिशन, रेणके आयोग,ओडवयझरी समिती मार्फत काही सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला परंतु प्रत्येक सरकारच्या कालखंडात वेगवेगळे निर्णय व या जाती-जमातींमध्ये असणारे जातपंचायतीचे प्रभाव त्यामुळे या जाती-जमातींच्या जीवनमानात खूप बदल झालेला दिसून येत नाही याचा प्रभाव पुढील पिढ्यांवर झालेला दिसून येतो.असले तरी या जाती-जमातीतील काही सुशिक्षित तरुण वर्गनिआंदोलन,चळवळ,कार्यशाळा,परिषदा या माध्यमातून सामाजिक जनजागृती घडवून आणली आहे याचेच फलित म्हणजे डिसेंबर 2021 मध्ये या जाती जमातीतील तरुणांना आंतरजातीय विवाह करण्यास परवानगी दिली आहे.१३

निष्कर्ष:-

स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या जीवनात अनेक परिवर्तन घडून आली परंतु त्यांची उदरनिर्वाहाची साधनेकालखंडानुसार लुप्त झाली तसेच त्यांच्यावरती जागतिकीकरण विज्ञान माहिती तंत्रज्ञान याचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. स्वच्छ भारत सुंदर भारत या अभियानामध्ये भारत सरकारने अनेक योजना राबवल्या परंतु या जाती-जमातीतील स्त्रिया आज उदरनिर्वाहासाठी शहरातील प्लास्टिक लोखंड व भंगार गोळा करून उदरनिर्वाह करताना दिसून येत आहे म्हणजेच भारत सरकारची ही योजना किती सुंदर आहे याची कल्पना आपणास येते जर

याच स्त्रियांना या योजनेत प्रशिक्षण देऊन स्वयंसेवक नेमले तर खरोखरच भारत सरकारची स्वच्छ भारत सुंदर भारत मोहीम यशस्वी ठरेल असे वाटते.

संदर्भ:-

- 1) *Government Of India Report Of The Back Word class Commission*,vol 1 ,New Delhi 1982
- 2) चव्हाण रामनाथ, *जातपंचायत खंड १*, देशमुख आणि कंपनी पुणे १९९६ पृ २३.
- 3) *Antrolikar K.B, Report Of Ex-Criminal Tribes Rehabilitation Committee, 1950.*
- 4) Annual Administration Report Of working of the criminal Tribes act in the prounce of Bombay, 1952.
- 5) अत्रे त्रि न, *गावगाडा*, समन्वय प्रकाशन कोल्हापूर, २०१२ पृ १२९.
- 6) तत्रैव.
- 7) माने लक्ष्मण, *विमुक्तयान*, महाराष्ट्र राज्य भटक्यांविमुक्त जमाती विषयक अभ्यास, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई, १९९७. पृ 120
- 8) Russel R V, (Ed) , *Tribes And Casts Of The Central provinces Of India* vol4, Delhi 1978
- 9) तत्रैव.
- 10) जोशी महादेवशास्त्री, *भारतीय संस्कृती विश्वकोश खंड 1,2. १९६४*
- 11) Ranke B, *National Commission for Denotified Nomadic and Semi Nomadic Tribes, 2016*
- 12) Ambedkar B R , *Annihilation of cast* Third edition Amedkar school of thoughts, 1945.